

Kornet tærskes med plejl for at skille kærnerne fra strået. Foto: Dansk Folkemuseum, Brede.

1,147; (19) 228e 3,927; (20) 201 1842,497; 418 118; 297c 90f; 549 94; 941f 37f; 754 76; (21) 342 8,1914, 48.

NÆRINGSMIDDEL

Før rugmelet kom frem eller når det var meget dyrt, brugte man næsten udelukkende bygmel til brød eller blandede det i rugmelet (1) (jf. s. 106). På Falster gav bønderne bygbrød i offer til præsten (1500-t; 2). Bygbrød var sundt og tørt, men gav en hård mave – blandingen af byg- og rugmel »kan give et tåleligt brød for folk, som ikke er bedre vant« (1821; 3).

Byggen males på møller og håndkværne til mel og gryn (1648; 4), og begge dele var vigtige næringsmidler. I mange hjem lavede man selv byggryn. Efter brødbagningen blev byg lagt i ovnen, og når kærnerne var ristet, blev de malet til gryn (Femø; 5). Grynene skulle *drøftes*, dvs. støv og skaller (*sojerne*) skilles fra, idet man gentagne gange kastede dem i vejret og fangede dem på drøftetruget (Jylland; 6), eller man havde en sigtemaskine (Lolland; 7). På Falster blev grynene hjemmemalet indtil o. 1860 og anbragt

på loftet (8). Møllerne foretrak toradet byg med mindre skalprocent, og den betaltes derfor højere; bryggerne brugte derimod næsten udelukkende seksradet byg (9).

Store hele »perlegryn« gav en sød suppe eller vælling, der var en forret ved bryllupsgilder (NVFyn; 10); i øvrigt brugtes de almindeligt til grød. Holberg fortæller i »Barselstuen« (1722–23), at konen som barselmad får bragt byggrynsgrød med korender. Lollændernes »urtevælling« var byggryn kogt med æbler i øl (7). Af gryn eller mel kogte man med kærnemælk »surgrød«, en almindelig aftensret året rundt i MJylland. Der afledes kun lidt byg, som næsten helt gik til mel, vestjyderne levede hovedsagelig af byggmelsgrød kogt i vand og med øl til (11). Rugmelsgrød kunne tiggerne få alle vegne, men bygggrød var en lækkerbisk (12). Grynene kogt i skummetmælk gav »sødgrød«, som til 1880'erne var falstringernes gildesret, men siden blev ligestillet med vandgrød; også »fedgrøden« af byggryn indtog en særstilling (8). På NVFyn var bygggrøden søgnedagsretten (og boghvedegrøden

helligdagenes) (10). »Melgrød« fik man i NSjælland mindst en gang om ugen (13). Grød af store byggryn (»hangryn«) blev i ØJylland kaldt »hangrød« (14).

Til æbleskiver, tykke pandekager (NSjælland *melkager*), suppeboller, meldyppelse etc. blev kun anvendt bygmel, aldrig hvedemel (15). Finere byggryn kom i bedrestillede folks blodpølser, mens bønderne brugte ruggryn (NVFyn; 10). Af byggryn og blod lavede man på Lolland-Falster »sved«, en stiv grød (16). Bygsuppe med sirup var i NVJylland en delikatesse (17), på Falster en slags frugtsuppe; dér brugte man også byggryn i sulevælling og med hakkede løg til grynboller (18). *Sættekagen*, en budding af bygmel, kom i ovnen samtidig med at der bagtes brød (NSlesvig; 12). Melet kogt i mælk var et brødpålæg (NVFyn; 10).

Ristede og knuste bygkærner gav en kaffeerstatning (19), der navnlig blev benyttet under første verdenskrig, da det var forbudt at bruge rug dertil (20), »kaffen« blev på Læsø ironisk kaldt *bygsuppe* (21).

Men gennem middelalderen og frem til nyere tid anvendtes byggen først og fremmest til ølmalt (22). Også brændevin blev fremstillet af byg (Skiveegnen o. 1800; 23). Der ud over bruges kornsorten nu mest til byggryn og husdyrfoder (især svin, høns og duer).

Byg anbefales 1820 som hestefoder i stedet for havre (24). Fodring med bygavner (-stak) var almindelig, skønt de havde ringe næringsværdi og kunne give dyrene fordøjelsesbesvær og mundbetændelse (25). Når hestene fik hakkelse af byggen, satte avnerne sig ofte fast i kødet mellem tænderne og gav betændelse, så dyret ikke

Børn omkring det fælles grødfad. I vindueskarmen et nybagt brød sat til afsvaling. Maleri af L. A. Ring, 1884. Privateje.

Fiskere forsamlet i skænkestuen på Skagen kro. Hjemmebrændingen og de meget lave snapsepriser gav store alkoholproblemer i alle samfundslag. Manden i forgrunden skæver længselsfuldt efter »klukflasken«. Maleri af P. S. Krøyer, 1886. Privateje.

kunne æde (26). – Efter jul måtte der ikke fodres med byghalm, ellers kunne kvæget ikke selv rejse sig (VJylland; 27), sml. lægeråd nedenfor.

LITTERATUR: (1) 57b 1,1806,553 og 57c 7,347; 328g 43f; 378 1,1909,74 (o. 1800); (2) 931 5,39; (3) 825 70; (4) 697 251; (5) 107; (6) 228e 1,212; (7) 549 53,63; (8) 865 143,157f; (9) 318 1839,159f; (10) 760 169f, 228,274,314,461; (11) 328e 24,190; jf. 674 9:297c 74,76; 754e 49; 488r 35; (12) 228e 3,89,730; (13) 941 49; (14) 996 11,1946,144; (15) 942 7; 760 228, 450; 941e 11; 328c 18,51; 806j 51; 830 10,1888,95; (16) 549 69,71; 865 118; (17) 903 133; (18) 865 158ff,161; (19) 865 176; 914 1,245 (Røsnæs); 634 12129 (Himmerl.); (20) 634 16297 (Sønderj.), 16867 (Hanherred); (21) 634 17923; (22) 662 1,1814,138–52; 670 (tillæg) 1,1801,348ff; 903 94f m.fl.; 413a 44ff; (23) 378 1,1909,74; (24) 189 4,279; (25) 512 25, 1892,661; (26) 24b 83; (27) 488g 6,294.

LÆGEMIDLER

Begyndelsen af 1400-t: kogt byg og vejbreddaft læger sår i munden; knust byg strøs på nedfalden endetarm. Bygbrød blandet med salt, bjørnefedt m.m. anbefales til hovedbundssalve, der får håret til at gro (1).

Christiern Pedersen 1533: ristet og knust bygbrød med salt i bjørnefedt smøres på issen mod håraffald (1b), bygmel blandet med salvie eller med svovl og vin til plaster på hævet kvindebryst (22b), mel og fennikelrod kogt i vin drikkes for vattersot (35a), svaleurt kogt i bygmel og honning spises mod gulsot (38b).

Henrik Smid 1546ff: byg kogt med fennikel forøger barselkvinders mælk; bygmel stegt med smør til grød spises mod diarré; mel og klid kogt i eddike og smør bruges til omslag på syge lemmer, hævede kvindebryster og kønsdele, for struma, podagra m.m.; blandet med figen, due-

møg, honning og terpentiner eller bomolie koges til omslag for samme lidelser; melet kogt i vand med valmuekapsler, rude og bukkehorn (bd. 3) anvendes til plaster på smertende kropsside.

Simon Paulli 1648, 251: byggrød eller -vælling eller afkog med lakridsrod og rosiner er godt for sidebylder og koldfeber (malaria); bygmel kogt i eddike anbefales til mundskylning for tandsmerter; ølmalt blandet med olie eller smør og humle lægges som omslag på penis mod blæresten eller ophørt vandladning.

Byggrynsgrød blandet med voks helbreder blod-sot og diarré (begyndelsen af 1700-t; 2). Suppe og grød af byggryn spist i længere tid læger mavekatar og nyrelidelser (NVSjælland; 3). En slimet drik af byg indtages for urinrørsudflåd (4). Tre håndfulde tigget byg lægges i pose på barn med leverlidelse (5). Asken af byghalm indtages mod indvoldsorm (6).

En grød af groft bygmel kogt i vand spises for koldfeber (malaria) (7). Kogt, tørret og knust bygmel drikkes i mælk for brystlidelser (8) og varm byggørød i pose som omslag mod brystfor-kølelse (Nykøbing F; 9), kogt og bagt bygmel spises for hoste (Mols; 10). Dampe af kogt byg-halm og -avner indåndes for astma (NLangeland; 11).

Mod tandpine skal man indånde dampen fra vandafkog af 5 eller 7 bygkorn, »det udkaster straks ormen af tænderne« (begyndelsen af 1600-t; 12); andre tandpinemidler er bygmel kogt i eddike eller blandet med honning (1639ff; 13), på kinden lægges varm byggørød (Ørum NJyl-land; 14) kogt af grove valsede »hangryn« (Jyl-land; 15). Gnider man tænderne med bygmel, honning og salt, bliver de hvide (1810; 16).

Benskade vaskes med lud af byghalmsaske (Jyl-land; 5). Klog mand behandlede eksem med et afkog af valset, usigtet byg (15), en anden i VJylland lagde varm byggørød på sygt knæ for at trække betændelsen ud (17). En vandgrød af byggryn er ofte brugt som omslag på bulne hæn-der og betændelser hos både mennesker og dyr; den skal virke »trækkende« på bylder (18).

Farmakopeen 1772 har bygkærner og »perle-gryn«. – I gamle lægebøger er bygmel ofte fyld- eller bærestof i plastre.

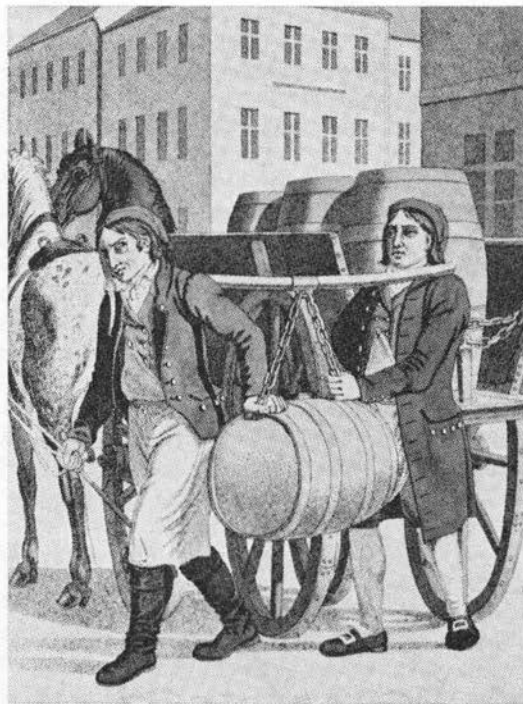
Færøerne: et halvårigt barn får både mælk og bygmelsvælling; varm bygmelsgrød kogt med blade af løvefod lægges på diegivende kvinders betændte bryster; mod gulsot drikkes et afkog eller vandudtræk af bygkorn (19). Behandlingen varer tre dage: første dag koges 3, anden dag 5; og tredje dags aften syv bygkorn, eller man hælder kogende vand på en håndfuld. For stærk

udmattelse spises *drýlur* (usyret bygbrød), mod ørepine lægges varm nybagt *drýlur* under øret, for hoste med halsonde svælges lidt tygget *drýlur*; på gigtsmerter lægges varmt usigtet byg-mel eller en pose varme kærner (20).

Hen på vinteren er kærnerne ofte så afkræftede, at de ikke kan rejse sig. De skal da have kogt byg, »deraf får de marv i benene« (før 1700; 21), eller man gør små indsnit mellem leddene på ha-lens øverste del og lægger bygkærner ind bag huden, hvor de skal sidde i længere tid (Fyn; 22). Bliver en ko ikke brunstig, får den nogle dage et byneg (23), som nogen tid har hængt i den åbne skorsten og er blevet branke (24), eller man giver den maltet (spiret) byg (VJylland; 25). Koen skal æde hel bygkærne, der forsættigt var stukket i brødet ene ende og blev genfundet i brødet, eller man anbringer kærnen i et øre (26). Kan kævekoen ikke slippe skarnet, får den om-slag med kogt byg (1785; 27).

Når hestene blev bundet ind, fik de lidt byg på hakkelsen »for at drive vand og usundhed af dem efter sidste efterårsgræsning« (VJylland o.

Øllet bringes ud af københavnske bryggersvende ca. 1800. Billede efter J. Senn: Klædedragter omkring 1800. Nationalmuseet.

Ko trækkes af stald ved forårstide. Vinterfoderet var ofte så ringe, at dyrene måtte bæres på græs. Træsnit af Lorenz Frølich i Ude og Hjemme 22-12-1878.

1850; 28). Hest med indvortes sygdom skal have byg kogt med hønsemøg i vand (29), mod krop og kværke maltet byg (Ribe amt; 30), kogt varm byg i muleposen (31) eller samme i pose på mulen (Als; 32).

Svin med mildbrand indgives byg kogt med ulæsket kalk, sod og hvidløg (o. 1580) og bliver soen ikke i far (med grise), giver man den 12 håndfulde byg (33).

I fårets bulne og ømme kløve kan sættes en bygkærne, som forbliver dér, til den spirer (34), - Gæs med forstoppelse får kogt byg og mod diarré bygmelsgrød (1868; 35).

LITTERATUR: (1) 15 30,55; (2) 488o 65f,109, jf. 117; (3) 684 203; (4) 408 31; (5) 488o 84,105; (6) 348 30; (7) 217 1807,23; (8) 488o 282f sml. 316; (9) 546 29,1941,87; (10) 256 22,1928,114; (11) 634 12680; (12) 902j 30; (13) 82 80,84; (14) 161 1936/I: 1709; (15) 107 1949-50; (16) 82 42; (17) 328f 1,172 jf. 2, 158; (18) 305 185; 128 159; 1008 23,1936,693; 520 14; 634 12164 (NØFyn); 107; (19) 752 37,42,63; (20) 947 29,162f; (21) 178 1935,35; (22) 121 33; (23) 634 13620 (Tårs i Vends.); (24) 572 39,398f; (25) 634 12248; (26) 830 7,42,69; 161 1936/1: 2313; (27) 488 6,1883,376; (28) 342 8,1914,31; (29) 488i 6,2,465; (30) 57c 1,1808,137; (31) 32 34; (32) 944b 203; (33) 854 3,98; (34) 576 7,1799,99; (35) 83 322.

ANDEN ANVENDELSE

Rendegarnet blev overstrøget med slette, et klister af sigtet bygmel, for at gøre det glattere og så stærkt, at det ikke bristede under vævningen (Jylland; 1).

En bisværm gik hurtigere i en kube gnedet indvendig med grøn byg (2).

I Vendsyssel er bygavner blevet strøet som gødning på sumpet eng (3). Strør man avnerne omkring vintersædsmark, bliver sneglene hængende i deres egen slim og kan ikke komme ind og æde de sprøde spirer (MSjælland; 4).

Børn driller hinanden med at liste et modent bygaks ned på en anden persons ryg eller anbringe det i undertøjet, hvor stakkene snart giver kradsen og kløe; kærner med stak kastes mod vinden og flyver temmelig langt (5). Fynske børn har klæbet bygkærner i stjerner o.a. figurer på papir til julekort (5).

LITTERATUR: (1) 228e 3,369f; 297c 64; 332c 123; (2) 830 8,1887,110; 107 (Møn); (3) 57c 2,1810,472; (4) 345 114; 418 18; (5) 107.

OVERTRO

Man mente, at byg i våde år kunne forvandle sig til havre (1656, 1778; 1), og at flyvehavre opstod som en forvandling af byg (1782; 1a), sml. s. 92 og 163.

Sværmende bier, der har slået sig ned i et træ, tvinges med røg og svabere ned i en kube, indvendig gnedet med grøn byg. Træsnit fra J. Holst: Oeconomia Nova, 1649.

Vorter skulle forsvinde efter tryk eller strygning med bygkærner (2), som derefter blev kastet over skulderen i en ovn (VJylland, Vendsyssel; 3) eller et svin skulle æde dem (Sønderjylland; 4). Ringorme forsvandt, når man gned dem tre gange avet om med bygkærne, som blev kastet i kogende vand (Himmerland; 5).

Den døde kunne ikke gå igen som spøgelse, før han havde talt de byggryn, der var anbragt under hans hoved i kisten (ØMøn 1815; 6). En mand fra Klippinge mødte en fremmed, som gav ham tre bygkorn, dem skulle han lægge ved kirkens sydøstlige hjørne; manden gjorde det og blev syg, af kærnerne kom tre små lindorme (7). Et bygkorn trykket i blomstestiklings ene ende får den til lettere at gro (8).

Når ko skulle kælte, fik den øl og brændevin, et par skiver rugbrød, en tår lunkent vand og en håndfuld byg, som man først spyttede tre gange på – så var koen værnede mod forhekselse (Jylland; 9). Forhekselse i, dvs. uheld med besætningen, kunne modvirkes med en hugorm og tre håndfulde byg gravet ned i potte under kostaldens dørtræ (VJylland; 10).

Det antal håndfulde byg eller havre, som bonden gav soen af sin hue, når den havde været til orne, ville give lige så mange smågrise (Jylland; 11). – Når lammene om foråret kom på græs, skulle der sættes et bygkorn mellem kløvene, det værnede dem (NSjælland; 12), sml. s. 126. – Lagde hønsene vindæg, blev byg hældt gennem vindue eller anden åbning (13).

LITTERATUR: (1) 66 247; 394 110; (1a) Dansk Museum 1,1782,263; (2) 958 1925,80; (3) 466 162; 958 1926,83; (4) 885 2,1925–26,166; (5) 161 1906/23: 1513; (6) 682 1818,142; (7) 308b 151f sml. 830 3, 1124; (8) 660c 23; (9) 674 68f; 328f 1,35,2,104f; (10) 328 1,39 sml. 328f 2,27 jf. 31; (11) 488g 1,103; (12) 161 1906/23: 272; (13) 228e 3,1065.

ORDSPROG OG TALEMÅDER

Den er god at borge (låne) byg, som har havren (1682; 1).

Når Gamborg [på Middelfartsegnens gode jorder] ikke har byg, så Gud nåde landet, eller: da er Danmark syg (2).

Man kan ikke huske alting, sagde manden – han havde glemt at så byg (Thy; 3). Det kommer igen til byg ligesom Kjelds havreager (Sønderholm; 4). Ét bygkorn kan tynde en hest til jorden (5). Havde det endda været et bygkorn, sagde den sultne høne – den fandt en diamant i møddingen (6).

Byghalm er slang for grovskåret skråtobak (7).

LITTERATUR: (1) 878 1,50; (2) 591 1,45; 488d 490; (3) 198 47; (4) 252 9,1936–37,200; (5) 586 1,169; (6) 783b; (7) 85b 74.

PROSA OG POESI

Gå din vej, når byggen bølger · silkeblank i lyse nætter *Valdemar Rørdam* (1). Byggen er fråde-grøn med et silkespejl i solen, katteagtigt smygende og kælen; der kommer ingen lyd fra bygmarken, så blid er byggen, når vind og sol stryger hen over den (a). Bygmarken glinser som silke, rører sig katteblødt i vinden, en uendelig fin og smidig ting, lysegrøn og livsalig (b). Sødt gynger byggen sit silkehår (c) *Johannes V. Jensen* (2).

Med silkeskærfet svunget let står byggens blanke vipper · og bølger blødt i sommerskrud fra hav til golde heder, · da duver alle slanke strå, før de til duggen nipper, · før byggens stakke bøjer sig · af dansen træt, · med tørstigt næb mod agrens åbne render. · · Da bæres over land en lyd af fjerne violiner, · af tusind strøg, som bølgeslag mod stille, dunkle kyster, · fra søens siv og grønne rør det hvisker med sordiner: · Forbi, forbi, en stakket stund, · da gulner vi, · og mælken er ej mer i vore bryster *Niels Jeppesen* (3).

Byggen står og gynger blidt · og drømmer sødt om akvavit, · mens duggens dråber blinker. · Langs grøfters festbord, plads ved plads, · står snerleblomsters snapseglass · og klinker, *Piet Hein* (4). Byggen kærner, duft og sjæl · og vækst i sommersuset · drømmer dybt på ankrets bund, · bli'r til gylden drik i kruset *Johan Skjoldborg* (5). Byg og bøg og dannekvinder, · det er Danmarks herlighed *N. F. S. Grundtvig*.

Byg forekommer hyppigt i *Jeppe Aakjærs* digtning (6); bl.a.: Se, dit hår er så gult som en bygagersti, · og den høstmilde sol fletter guldråd deri. – Og byens unge døtre lyse, fagre · opvoksed her med øjne klinteblå (sml. bd. 2), · og håret fik en lød af modne agre, · af byg i høst, som vinden ånder på (7).

LITTERATUR: (1) 789i 110; (2)a 433q 9; (b) 433h 181; (c) 433m 60; (3) 439b 36f; (4) 361 3. saml. 48; (5) 446 8; (6) 754 70,75–79; (7) 754 79; 1002h 75.

Marehalm, *Elymus arenarius*

Det robuste, blågrønne græs har knap centimeterbrede og spidse blade med skarpe kanter; de stive stængler bærer indtil 30 cm lange aks, som ligner hvedens eller rugens. De seje jordstængler